

Speling

Tijdschrift voor bezinning 2020

Opvoeden

OPVOEDEN IN VRIJHEID

KOEN NIJHUIS

Wanneer het over opvoeding gaat, leggen we vaak de nadruk op waarden en normen die wij als gezin, onderwijsorganisatie en samenleving belangrijk vinden. In het onderwijs bereiden we leerlingen voor op de maatschappij, zodat ze zich in die maatschappij als een goed burger kunnen manifesteren. Maar waartoe voeden wij eigenlijk op? De vraag naar de inhoud en betekenis van dat goede wordt zelden gesteld.

Dit gebrek aan moreel engagement doet zich voor in allerlei discussies in onze samenleving, maar zeker ook in het onderwijs, waarin vooral gelet wordt op meetbare resultaten. Maar als aandacht voor waarden een synoniem is voor naleving van plichten - het bekende 'Gij zult' - dan kan men zich de vraag stellen of een moraal die slechts extrinsiek gemotiveerd is, een wezenlijke bijdrage levert aan de opvoeding van leerlingen. In dit artikel wil ik aan de hand van een aantal eigen onderwijservaringen betogen dat opvoeden niet slechts gaat over het bijstellen omwille van beschaving, over het stellen van grenzen, over socialiseren en soms ook moraliseren. Het wezen van opvoeding ligt daar, waar het opvoeden door leerlingen zelf in vrijheid, met woord en daad, ter discussie mag worden gesteld. De vraag naar wat het betekent om een goed mens te zijn mag weer het begin van een zoektocht zijn, in plaats van het aanreiken van een pasklaar antwoord.

DE BOOM VAN DE KENNIS VAN GOED EN KWAAD

Een tot de verbeelding sprekend verhaal dat ik in mijn lessen ethiek vaak aanhaal om de betekenis en herkomst van moraal en ethiek te beschrijven is Genesis 3, waarin Adam en Eva eten van de verboden vrucht van de boom van de kennis van goed en kwaad. Eden moet prachtig zijn geweest, met schitterende planten en bloemen, fluitende vogeltjes, roof- en prooidieren die vredig naast elkaar in het reflecterende zonlicht van de rivier drinken, en ontelbare struiken en bomen met heerlijke zoetsappige vruchten waarvan Adam en Eva tot in lengte van dagen kunnen eten. Kortom,

alles wat je hartje begeert, een hemels landschap waarin honger, ziekte en de dood schitteren door afwezigheid. Een betere en veiligere omgeving kan een ouder zich niet voor zijn kinderen wensen, en toch komen de eerste mensen in opstand door van die ene verboden boom in het midden van Eden te eten: de boom van de kennis van goed en kwaad.

De eerste mensen komen in opstand door van die ene verboden boom te eten.

Een prachtig metaforisch beeld, aan de hand waarvan je goed de verleiding van vrijheid en het verkennen van grenzen kunt beschrijven. God die Adam en Eva duidelijke grenzen stelt maar ongehoorzaamheid toch niet kan voorkomen, is een geruststellende boodschap voor al die ouders en docenten naar wie niet geluisterd wordt. De jonge mens laat zich niet gemakkelijk sturen, lijkt een waarheid van alle tijden. Denk aan de uitspraak van onze vader van de filosofie, die er geen doekjes om windt wanneer hij over jongeren spreekt - Socrates in de vijfde eeuw voor Christus parafraserend: de jongeren van tegenwoordig houden van luxe, hebben slechte manieren, tonen minachting voor gezag, zijn respectloos tegenover ouderen, kletsen wanneer ze zouden moeten werken, spreken hun ouders voortdurend tegen en tiranniseren hun leraren. Voor de meeste opvoeders van nu een herkenbaar beeld, maar de opstandigheid van de jonge mens biedt ook een dieper inzicht: de mens is een wezen dat zich pas in vrijheid leert ver-

houden tot goed en kwaad. Kennelijk moet er eerst gegeten worden van de verboden vrucht voordat er sprake kan zijn van enig moreel besef.

De eerste reactie van God is er een van, begrijpelijke, teleurstelling en woede: Adam en Eva worden verjaagd uit het goddelijke paradijs, dat wordt afgesloten door de gevleugelde engel met meerdere gezichten en een heen en weer flitsend vlamvend zwaard. De mens wordt een tussenwezen tussen het goddelijke en het dierlijke, in Nietzscheaanse termen 'het niet vastgelegde dier', dat niet bepaald wordt door zijn instinct en niet samenvalt met een goddelijke moraal, maar dat gedwongen is om in vrijheid keuzes te maken en verantwoordelijkheid te nemen voor die keuzes. Met het morele besef in ons, dat zich via *nature* en *nurture* langzaam heeft genesteld in ons geweten, en de vrijheid om dat te doen wat ons goeddunkt, is ook de schaamte geboren. Het is dat vreemde onbehaaglijke gevoel dat ons overrompelt en zijn weg vindt naar het gezichtsveld van de ander, dat gevoel dat ontstaat wanneer we niet voldoen aan het beeld dat anderen van ons hebben.

Schaamte is nou niet bepaald een emotie die in onze dikke-ikken-samenleving een hoge status verdient.

Schaamte is nou niet bepaald een emotie die in onze dikke-ikken-samenleving een hoge status verdient. Nee, het wordt eerder gezien als teken van zwakte. Goedbedoelde adviezen als: 'Je hoeft je niet te schamen'; 'Wees trots

op wie je bent' en 'Je mag er zijn' zijn bekende voorbeelden van reacties op schaamte bij anderen. Dat is jammer, want schaamte opent de deur naar besef van en inzicht in het eigen onvermogen. Dat is een deur die je niet moet dichtgooien door met vermanende of ridiculiserende termen het schuldgevoel bij de ander te vergroten, en ook niet door de schaamte te bagatelliseren. Het is beter om de deur geopend te houden en het gesprek over dit gevoelde onvermogen aan te gaan, waardoor inzicht en morele groei ontstaan.

Dat inzicht in het eigen onvermogen doet mij denken aan een leerling die ik ooit begeleidde met het plannen en organiseren van zijn werk. Het was lastig afspraken maken met hem, doordat hij ze regelmatig vergat of de afgesproken taken niet maakte. Hij beloofde uiteraard elke keer beterschap, totdat ik dacht de oplossing te hebben gevonden door hem te confronteren met een gedachte-experiment. Na een vermanende preek stelde ik hem de volgende vraag: 'Met welke smoes ga je mij over twee weken uitleggen waarom je de afspraken van volgende week niet bent nagekomen?' Zichtbaar verrast en na enig nadenken beloofde hij dat hij nu echt zijn afspraken zou nakomen: 'Nee, echt, meneer, komt goed.' Een anticlimax verder bleek het niet goed te komen. Hij kwam zijn afspraken niet na en moest afstromen naar een lager niveau. Toch kwam er aan het einde van het jaar een teken van leven. Na een stilte van vele weken bedankte hij mij in een berichtje voor de geboden hulp en schreef dat hij van de gesprekken geleerd had. Het zijn van die spaarzame bewijzen dat onvermogen niet

per se samenvalt met het uitblijven van inzicht, empathie en morele groei. Dat handelingen aan de buitenkant uitblijven betekent niet dat er binnenskamers niets gebeurt. Het slechts objectiveren van leerlingen aan de hand van uiterlijk gedrag vermindert dan ook het zicht op morele groei. Vooroordelen als ‘de luie leerling’ (doet niets!) of ‘de drukke leerling’ (leidt alleen maar af!) leiden ertoe dat we leerlingen steeds minder zien als een persoon in ontwikkeling. Net als in het christendom, waarin God via Jezus zijn kinderen opnieuw de hand reikt, moeten wij als opvoeders leren jongeren in vertrouwen los te laten, ze de kans te geven te leren van hun fouten en ze de helpende hand te reiken wanneer we merken dat ze vastlopen.

SUBJECTIFICATIE

Een mens kan zich dus alleen in vrijheid leren verhouden tot goed en kwaad, en de mogelijkheid tot het maken van fouten zou een van de pijlers van opvoeding moeten zijn. Een denker die de laatste jaren het belang van die vrijheid binnen het onderwijs – en ‘het prachtige risico’ dat onderwijs zou moeten zijn – heeft benadrukt, is onderwijspedagoog Gert Biesta.¹ Biesta betoogt dat naast kennis en vaardigheden (kwalificatie) en het overdragen van normen en waarden (socialisatie), onderwijs vooral ook een gebeuren moet zijn waarin leerlingen subject kunnen worden van hun eigen handelen (subjectificatie). Dat betekent dat er binnen het onderwijs ruimte moet zijn voor leerlingen om te oefenen met het nemen van verantwoordelijkheid voor hun eigen keuzes. Dan blijft het vormingsideaal van jongere tot verantwoordelijk, volwassen persoon, met

een eigen moreel kompas, niet slechts een papieren tijger.

De mogelijkheid tot het maken van fouten zou een van de pijlers van opvoeding moeten zijn.

Een onderscheid dat helpt om subjectificatie te verhelderen is het verschil van betekenis tussen verantwoording en verantwoordelijkheid. Verantwoording leg je af omdat het moet, want anders volgen er sancties, en verantwoordelijkheid neem je omdat jij vindt dat het moet. Wie verantwoordelijkheid neemt, stapt naar voren, toont persoonlijkheid en stelt zich kwetsbaar op. Hij of zij kan zich niet verstoppen achter de mening van een ander of, belangrijk voor het onderwijs, achter de rol die van hem of haar wordt verwacht.

Het herinnert mij aan een groepje leerlingen dat ik confronteerde met een dilemma, waardoor zij niet langer in hun rol als ‘gezag ondermijnende leerling’ konden blijven. Het betrof drie jongens uit de bovenbouw die, laat ik mij eufemistisch uitdrukken, elkaar onvoldoende inspireerden om uit te blinken in mijn vak. Na herhaaldelijke waarschuwingen om hun schrift te pakken, trof ik tijdens de huiswerkcontrole nog steeds geen schriften aan. Het smoezenregister werd opengetrokken. Mijn frustratieniveau steeg, waardoor redelijk denken steeds lastiger werd. Gelukkig zegevierde het verstand en legde ik hun een onverwachte keuze voor. Ik zei: ‘Kijk eens om je heen, iedereen heeft zijn spullen gepakt, behalve jullie. Kennelijk willen jullie liever ergens anders zijn. Het staat jul-

lie vrij om deze les te verlaten, je hoeft geen briefje te halen en dus ook niet na te komen. Aan jullie de keuze, maar als je besluit hier te blijven verwacht ik dezelfde werkhouding als de rest van de klas.' Met stomheid geslagen keken ze elkaar aan, wachtend op een eerste reactie van de ander.

Binnen groepen zijn er altijd leiders, meelopers en stilzwijgende toekijkers. De leider van dit groepje stond, na bevestigend antwoord op de vraag of ze echt geen briefje moesten halen, als eerste op en nu was het afwachten wat de meelopers gingen doen. Blijven de meelopers zitten, dan gaat de leider waarschijnlijk ook weer zitten. De eerste meeloper volgde echter direct, maar bij de tweede was er sprake van een lichte aarzeling. Twijfelend stond hij op, bleef in de deuropening staan, keek om en vroeg weifelend: 'Gaat het wel goed met u, meneer?' Waarop ik, mijn geraaktheid door het getoonde empathisch vermogen onderdrukkend, antwoordde: 'Ja hoor, gaat prima, maar wil je de deur wel achter je dichtdoen als je het klaslokaal verlaat?' Na nog een aarzeling op de trappen, die vanuit het klaslokaal waarin ik les gaf te zien was, verdween de tweede meeloper, met nog steeds een verbaasde blik, uit het zicht. Vijftien minuten later kwam hij echter terug en vroeg of hij de les weer in mocht. Hij ging zitten, pakte zijn schrift en deed mee met de les. Aan het begin van de volgende les stonden de andere twee leerlingen aan mijn bureau: 'We willen graag weer meedoen met de lessen, meneer, we beloven dat we goed mee zullen doen.' Ik heb het hele jaar geen ordeproblemen meer gehad met dit groepje. Ontdaan van hun rol en op

zichzelf aangewezen, worden leerlingen geconfronteerd met hun eigen principes en zullen ze dat doen wat zij ten diepste vinden dat ze moeten doen.

In de beschreven situatie werden leerlingen min of meer gedwongen verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen keuzes, maar er zijn ook leerlingen die zelfstandig de stap naar voren wagen. Zo was er een leerling uit de derde klas die het oneens was met de eisen van een opdracht voor een ander vak. De presentatie moest in het Engels, terwijl zij vond dat zij de inhoud veel beter kon overbrengen in het Nederlands. Na afloop van een les filosofie vroeg zij mij om mijn mening. Ondanks het feit dat ik het volledig met haar eens was en ik mijn argumentatie daarvoor al kenbaar had gemaakt aan de desbetreffende docent, besloot ik mijn mening voor mij te houden en terug te verwijzen naar de lesstof, waarin de filosofie van Friedrich Nietzsche centraal stond. Kort samengevat komt deze filosofie hierop neer: 'Wie verantwoordelijkheid neemt voor een zelfgekozen doel vindt betekenis. Verstop je dus niet achter de meningen van groepen, religies of andere heersende moralen, maar kies het pad dat jij wilt bewandelen en laat je op dit pad niet uit het veld slaan door tegenslagen. Gebruik deze tegenslagen om sterker te worden.' Kortom, in de woorden van Jacques d'Ancona: 'Wees geen grijze stoeptegels!' In dit geval heb ik de leerling dus aangemoedigd om zich niet te verstoppen achter mijn mening, maar het zelfgekozen pad te blijven bewandelen. Dit deed zij. Ze bleef achter haar keuze staan, aanvaardde de eventuele consequen-

ties en presenteerde de opdracht in het Nederlands. Over subjectificatie gesproken.

‘Maar ik vind de lessen wel interessant hoor, meneer, en ik let ook wel op tijdens het appen.’

Dat het proces van subjectificatie nooit stopt, ook niet voor docenten, onder-vond ik zelf in een lessituatie. Na een module academisch schrijven waarin leerlingen oefenden met het schrijven van columns en wetenschappelijke artikelen, werd ik verrast door een column van een van de leerlingen in een informa-tiekrant voor ouders. Kennelijk had ze goed opgelet, want het was een scherpe column, waarin ze inging op de ervaringen van het krijgen van online onderwijs in coronatijd. De online lessen filosofie kwamen ook ter sprake. Kort gezegd kwam het hierop neer: terwijl ik met goede moed, volledige bezieling en alle beschikbare digitale middelen poogde de ingewikkelde filosofie van Plato uit te leggen, zaten de leerlingen gezellig met elkaar te appen. Na een opwelling van schaamte en het bijeenrapen van mijn ego, drong het tot mij door dat ik ook wat kon leren van deze column. Ik besloot mijn lessen eens kritisch te analyseren en de verantwoordelijkheid voor de lesstof – via voorbereidend lees-werk en het maken van voorbereidende opdrachten – wat meer bij de leerling neer te leggen, zodat er in de les meer ruimte ontstond voor discussie. Toen ik de desbetreffende leerling de volgende les complimenteerde met de column en bedankte voor het gegeven inzicht, was het antwoord wederom een blijk van

empathie: ‘Maar ik vind de lessen wel interessant hoor, meneer, en ik let ook wel op tijdens het appen.’ Het was een uitspraak die, gezien het uitstekende cij-fer dat zij behaalde voor haar eindtoets, bewaarheid werd.

Ook de docent moet zijn eigen rol soms loslaten om zelf opgevoed te worden door de leerling. De klas is een spie-gel en wie in alle eerlijkheid durft te kijken, en het prachtige adagium ‘de waarheid zal je bevrijden’ durft na te leven – dat Nazmiye Oral in een afleve-ning van *Zomergasten* in 2020 zo mooi verwoordde – zal groeien in zijn rol als docent en opvoeder.

HANDELEN IN DE STORM

Zoals eerder gesteld ligt het wezen van opvoeding daar waar de opvoeding zelf in vrijheid, met woord en daad, ter dis-cussie mag worden gesteld. Opvoeding is voor een belangrijk gedeelte loslaten, in plaats van beheersen. Daarom moet er binnen school – als oefenplaats, in plaats van afrekenplaats – ook ruimte zijn voor het maken van fouten en het oefenen in het nemen van verantwoor-delijkheid, zodat leerlingen kunnen groeien in autonomie en hun eigen morele kompas leren ontwikkelen.

Die spaarzame momenten waarin de leerling zelf naar voren treedt en handelt, moeten we koesteren.

Natuurlijk staat het aanleren van kennis en vaardigheden buiten kijf en moeten leerlingen ook begrensd worden en zich leren te gedragen naar de normen en waarden van de maatschappij, maar die spaarzame momenten waarin de

leerling zelf naar voren treedt en handelt, moeten we koesteren. Het zijn die momenten waarin de leerling, in termen van Maslow, vanuit intrinsieke motivatie werkt aan zelfontplooiing. In woorden van de moedige denker Dietrich Bonhoeffer: 'Vrijheid ligt niet in verheven gedachten, maar in het doen. Aarzel niet langer, ga de storm in en handel.' Laten we dus streven naar een wat minder beheerst, risicovoller onderwijsklimaat, zodat het zo af en toe kan stormen binnen school en zowel leerling als docent, in die storm, zichzelf en elkaar mogen opvoeden in vrijheid.

KOEN NIJHUIS (1979) heeft theologie en filosofie gestudeerd en is werkzaam als docent levensbeschouwing, ANW en filosofie, en als leerlingbegeleider in het voortgezet onderwijs aan het Twents Carmel College, locatie De Thij. (k.nijhuis@twentscarmelcollege.nl)

Noten

- 1 Gert Biesta, *Het prachtige risico van ondewijs*, Culemborg 2015.

